

Яна Бариська,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
Ужгородського національного
університету

Терезія Попович,

викладач кафедри
теорії та історії держави і права
Ужгородського національного
університету

УДК 340.1

***Генезис демократичної держави:
основні етапи***

Практика розвитку суспільства протягом останніх двох тисячоліть засвідчує стійку тенденцію утвердження загальних цивілізаційних демократичних цінностей у більшості сучасних держав. Реалізація демократичних ідеалів, визначених у міжнародно-правових документах та перенесених у національний правопорядок способом закріплення у конституціях, ускладнюється негативними соціальними яви-

щами (до прикладу, корупція, низький рівень політичної та правової культури).

Узагальнення досвіду становлення демократичних інститутів дає змогу виявити певні етапи, закономірності досліджуваного процесу, що, власне, і є метою цієї статті. Окреслена проблематика стала предметом дослідження таких науковців, як: Р. Даль, А. Ковлер, Ю. Кудрявцев, Т. Немчинов, С. Хантінгтон, А. Салман та ін.

Сучасна національна держава (державно організоване суспільство) із самого початку органічно означала залучення первинних демократичних механізмів. Дж. Локк у праці «Два трактати про правління» (1690 р.) так описав цей процес: «Коли яка-небудь кількість людей у такий спосіб погодилася створити спільноту або державу, то вони тим самим уже об'єднані і становлять єдиний політичний механізм, в якому більшість має право діяти і вирішувати за інших» [7, с. 149].

Уже в 1789 р. в Декларації прав людини і громадянина Франції сутність нової держави пов'язувалася з ідеями, які і на сьогодні виступають основою демократії (перші три пункти): «1) Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах. Громадські відмінності можуть ґрунтуватися лише на міркуваннях загальної користі. 2) Мета кожного політичного союзу становить забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такими є: свобода, власність, безпека і спротив гнобленню. 3) Джерело суверенітету ґрунтується по суті в нації. Ніяка корпорація, жоден індивід не можуть мати у своєму розпорядженні влади, яка не виходить явно з цього джерела» [1, с. 109]. Крім того, в цьому історичному документі ознаки демократії справедливо пов'язувалися з існуванням конституції (пункт шістнадцятий): «Будь-яке суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не проведено поділу влад, не має конституції» [4, с. 32].

Наведене засвідчує, що зміст і технологія створення модерної держави з самого початку тісно пов'язувалися з демократією. Більше двох століть утверджувалися й удосконалювалися інститути демократичної держави, причому саме цей процес справедливо вважається одним із векторів соціального (і правового) прогресу.

Розвиток демократичних держав засвідчив також, що вони пройшли

два етапи, яким відповідають власне дві моделі демократії: ліберальна і сучасна (соціальна).

Перший етап характерний для періоду від кінця XVIII століття до початку XX століття. Історично перші демократії (американська чи англійська) істотно відрізняються від її сучасної моделі.

Ліберальна демократія характеризується низкою особливостей. Перша її особливість полягала в тому, що виборче право, попри декларації і навіть правові норми, було далеким від загального. У часи, коли проходила ратифікація Конституції США 1787 р., виборче право отримали лише володільці власності, що були платниками податків (це була досить значна частина білих громадян-чоловіків. У період президентства Ендрю Джексона (1829–1837) виборче право поширилося фактично на всіх білих чоловіків (за винятком південних штатів) [9, с. 221].

Штат Меріленд у США, поправками до конституції у 1801 і 1809 роках, першим проголосив «загальне виборче право» – це була свого роду демократична революція. А. Токвіль робить важливе уточнення: «У Сполучених Штатах усі громадяни, крім рабів, слуг і бідняків, які живуть за рахунок громади, мають право голосу, і, як наслідок, усі непрямо беруть участь у законодавчій діяльності» [8, с. 190]. Але навіть у наведеному «уточненні» А. Токвіля не згадано ще однієї категорії осіб, позбавлених виборчого права – жінок, тому що вочевидь у першій половині XIX століття (і навіть через 50–70 років) такий стан речей вважався природним.

Підсумуємо: у найбільш демократичній державі першої половини XIX століття, до поняття «народ» не включалися і, відповідно, не володіли загальним виборчим правом такі категорії осіб: а) жінки; б) раби; в) домашня прислуга і бідняки. Разом вони становили значну частину населення,

але річ навіть не в їхній питомій вазі, а у збереженні на цей час рабства, яке парадоксально поєднувалося з демократичними інститутами. Шлях до справжнього загального виборчого права у США тривав аж до 1965 р., коли Законом про виборчі права було скасовано перевірку грамотності виборців, що нерідко ставала перешкодою для темношкірого населення.

В європейських державах XIX ст. ситуація з виборчим правом була ще гіршою. Наприклад, унаслідок виборчої реформи 1832 р. в Англії виборче право надавалося лише чоловікам, які досягли 21 року, володіли нерухомою власністю, яка приносила їм не менше 10 фунтів стерлінгів річного доходу, і сплачували податок на бідність, а також орендарям довгостроковим з річним доходом не менше 10 фунтів стерлінгів і короткостроковим – не менше 50 фунтів стерлінгів щорічно.

Друга особливість пов'язана власне з тим, що в XIX ст., крім наведеного, самі вибори не відповідають сучасним уявленням про їх вільність і справедливість, зокрема, повсюди голосування було відкритим. Таємне голосування стало поширюватися в Європі лише після його першої апробації в Південній Австралії у 1858 р. У США, де було прийнято відкрите голосування, так зване «австралійське балотування» (Australian ballot – первинна назва таємного голосування) отримало широке застосування лише після того, як президентські вибори призвели до звинувачень у шахрайстві при підрахунку голосів. У Франції до 1913 р. кандидати на виборні посади відкрито роздавали бюлетені виборцям, щоб згорнути і покласти їх до скриньки для голосування [3, с. 360].

Третя особливість. Для більшості демократичних держав у XIX столітті була характерна ще одна специфіка, як зазначає Р. Даль, а саме: «Контроль над урядовими рішеннями з приводу політичних курсів не був конституцій-

но закріпленим за обраними посадовими особами». Зокрема, це виражалось у тому, що прем'єр-міністр і кабінет залежали від затвердження монархом або Верхньою палатою парламенту (що не обиралася). До прикладу, у Великій Британії залежність прем'єр-міністра і кабінету не від монарха, а від парламентської більшості утвердилася як конституційний принцип уже наприкінці XVIII століття; але, водночас, до 1911 р. палата лордів приймала кінцеве рішення щодо законопроектів [3, с. 359–360].

Четверта особливість ліберальної демократії полягала у відсутності у громадян (юридично і фактично) соціальних прав: права на працю, права на відпочинок, на допомогу у зв'язку зі втратою працездатності тощо. Держава майже не регулювала трудові відносини, діяльність монополій.

Хвилі демократизації. Можна погодитися з тим, що «зростання ліберальної демократії разом з її супутником, економічним лібералізмом, є найбільш унікальним політичним феноменом останніх чотирьох років» [10, с. 93].

Поширення демократії у світі, як зазначає С. Хантінгтон, відбувалося трьома «хвилями» демократизації, які чергувалися з так званими «відкатами» [11, с. 13–36].

«Перша хвиля» демократизації відбувалася у період від Американської революції і до розпаду імперій в кінці Першої світової війни. За версією Ф. Фукуями станом на 1790 р. у світі було всього три ліберальні демократії – США, Швейцарія і Франція. У 1848 р. їх стало п'ять – до вказаних додалися Велика Британія, Бельгія і Нідерланди, проте випала з цього списку Франція. У 1900 р. ліберальних демократій налічувалося всього тринадцять, крім названих і Франції, що «повернулася» до кола демократичних держав, до списку долучилися Канада, Данія, П'ємонт (Італія), Швеція, Греція, Нова Зеландія, Чилі, Аргентина [10, с. 93].

Отже, слід погодитися, що перша хвиля демократизації відрізняється двома ознаками: 1) поступове поширення виборчого права на переважну більшість дорослого населення зі скороченням, а згодом ліквідацією майнового цензу; 2) становлення і розвиток відповідальних представницьких інститутів і підзвітних їм виконавчих органів. Виходячи з цих критеріїв, на межі XIX–XX століть перехід до демократії був завершений у таких країнах, як: США, Велика Британія, Франція, Швейцарія, заморські британські домініони (Австралія, Канада і Нова Зеландія) і в низці країн Північної Європи. Незадовго до Першої світової війни демократичні режими були встановлені в Італії та Аргентині, а в повоєнний період – у двох нових державах, які отримали незалежність – Ісландії та Ірландії [2, с. 61].

«Друга хвиля» демократизації почалася лише після Другої світової війни і була пов'язана як з її наслідками, так і з процесом деколонізації. Період між двома світовими війнами характеризувався наступом авторитаризму і тоталітаризму у світі, в тому числі і на Європейському континенті. Якщо в 1919 р. ліберальних демократій було більше двох десятків, то в 1940 р. – не більше десяти. Отже, зростання «ареалу демократії» не було безперервним чи односпрямованим. Справді, світ у цілому в 1919 р. був більш демократичним, ніж у 1940 р. Становлення і розвиток трьох тоталітарних державних режимів у СРСР, Італії і Німеччині вело до «фашизації» чи «радянзації» низки інших держав. Після агресії нацистської Німеччини і Радянського Союзу в 1939–1941 роках тоталітарні режими контролювали практично всю Євразію – від Ла-Маншу до Камчатки. Лише Велика Британія залишалася демократичною.

Після поразки Німеччини (одного з тоталітарних режимів) демократичні держави були відновлені в зоні, зайнятій англо-американськими союзниками.

Проте цього не сталося на просторі, контрольованому радянськими військами. До недемократичних держав було додано групу країн Центральної Європи. Результатом «другої хвилі» демократизації стало функціонування у 1960 р. тридцяти шести демократичних держав, причому вперше до них долучилися великі азіатські країни – Японія та Індія. Однак уже на початку 1960-х років друга хвиля демократизації вичерпала себе. Розпочалася чергова «авторитарна хвиля» – уже станом на 1975 р. кількість демократій скоротилася до тридцяти. Більша частина нових держав, які отримали незалежність унаслідок деколонізації, уже невдовзі набули авторитарного характеру [11, с. 29].

«Третя хвиля» демократизації почалася в середині 1970-х років після того, як у 1974 р. у Португалії відбулася демократична революція. У наступні півтора десятиліття більше тридцяти держав у результаті внутрішніх реформ перетворилися на демократичні. Особливо інтенсивними демократичні процеси стали в кінці 1980-х років, коли демократичні системи були втілені в колишніх соціалістичних державах Східної Європи і в СРСР. Після розпаду СРСР кількість демократичних держав зросла за рахунок передовсім балтійських держав. Як правильно зазначив Ф. Фукуяма, «не менше збільшення кількості ліберальних демократій вражає факт, що демократичне правління вирвалося зі свого первинного плацдарму в Західній Європі і Північній Америці і глибоко просунулося в інші частини світу, відмінні від названих політичними, культурними і релігійними традиціями» [10, с. 95–96].

Підкреслимо, що результатом другої хвилі демократизації стало не лише її просторове розширення, а й також подолання національних рамок функціонування, оформлення її основних засад в документах міжнародного права, які вважаються загальновизнаними в сучасному світі (Загальна

декларація прав людини 1948 р., Європейська конвенція прав людини 1950 р. тощо), а також відповідні міжнародні й регіональні наднаціональні інституції, покликані здійснювати захист прав людини та інших параметрів демократії.

Зростання кількості демократичних держав дає змогу оцінювати цей процес як «глобальний перехід до демократії», під яким у спеціальних дослідженнях розуміють «світовий політичний процес, який збільшує кількість демократичних держав і якісно змінює всю систему міжнародних відносин» [5; с. 30].

На сьогодні мова йде про так звану «четверту хвилю» демократизації, яка є наслідком як внутрішніх реформ, так і зусиль міжнародного співтовариства. Станом на 2010 р. зі 192 незалежних держав світу понад 120 можуть вважатися демократичними, проте з різним рівнем розвитку (й ефективності) демократичних інститутів.

Для пояснення генезису демократії, результативності цього процесу, як зазначає С. Хантінгтон, висувалися численні теорії і визначалися численні чинники. Серед величин, як кажуть, сприяючих демократії та демократизації, називаються такі: 1) високий у цілому рівень економічного добробуту; 2) відносно рівний розподіл доходу та/або багатства; 3) ринкова економіка; 4) економічний розвиток і соціальна модернізація; 5) існування феодальної аристократії у певний момент історії суспільства; 6) відсутність феодалізму в суспільстві; 7) сильна буржуазія («немає буржуа – немає демократії» в лаконічному формулюванні Баррінгтона Мура); 8) сильний середній клас; 9) високий рівень грамотності та освіти; 10) інструментальна, а не споглядальна культура; 11) протестантизм; 12) соціальний плюралізм і сильні проміжні групи; 13) розвиток політичного змагання раніше розширеної політичної участі; 14) демокра-

тичні владні структури всередині соціальних груп, особливо тих, які тісно пов'язані з політикою; 15) низький рівень громадянського насильства; 16) низький рівень політичної поляризації та екстремізму; 17) політичні лідери – прихильники демократії; 18) досвід існування у якості британської колонії; 19) традиції толерантності та компромісу; 20) окупація країни продемократичною іноземною державою; 21) вплив продемократичної іноземної держави; 22) прагнення еліти наслідувати демократичним державам; 23) традиції поваги до закону і прав особистості; 24) гомогенність (етнічна, расова, релігійна) суспільства; 25) гетерогенність (етнічна, расова, релігійна) суспільства; 26) консенсус щодо політичних та соціальних цінностей; 27) відсутність консенсусу щодо політичних і соціальних цінностей. При цьому слід погодитися, що відсутній єдиний фактор, який би був необхідний для розвитку демократії в усіх країнах. З іншого боку, справді, «демократизація в кожній країні є результатом комбінації причин» [11, с. 48–49].

Втім, класична теорія демократії (Р. Даль) стверджує, що вірогідність становлення і збереження у країні інститутів демократії є надзвичайно високою за дотримання таких умов: а) якщо засоби насильницького примусу в ній розосереджені або нейтралізовані; б) якщо в ній існує плюралістичне суспільство; в) якщо вона однорідна в культурному відношенні або у випадку культурної гетерогенності, не поділена на сильні і чіткі субкультури; г) якщо, за наявності такого роду субкультур, її лідери досягли успіхів у створенні узгоджувальних механізмів врегулювання субкультурних конфліктів; д) якщо політична культура і переконання її громадян, особливо політичних активістів, підкріплюють інститути демократії; е) якщо вона не піддається інтервенції з боку зарубіжної держави, ворожої до демократії [3, с. 404].

Дійсно, наведені цінності можна вважати класичним набором елементів змісту сучасної демократії, незалежно від їх теоретичного оформлення (формулювання). При цьому необхідно мати на увазі, що демократія постійно еволюціонує по мірі розвитку цивілізації. Як засвідчує світовий історичний досвід, не існує двох абсолютно однаков-

вих практик демократії, оскільки в кожній державі вона реалізується з певними особливостями, національно-історичною специфікою [6, с. 12]. Саме в цьому контексті слід відзначити факт незавершеності та невизначеності процесу становлення демократичних інститутів у рамках так званої «арабської весни» (Єгипет, Лівія).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Батыр К. И. Декларация прав человека и гражданина 1789 г. / К. И. Батыр // Советское государство и право. – М. : Наука, 1980. – № 2. – С. 108–113.
2. Грачев М. Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Н. Грачев, А. С. Мадатов. – М. : Изд-во «АЛКИГАММА», 2004. – 128 с.
3. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль; [пер. с англ. под ред. М. В. Ильина]. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2003. – 576 с.
4. Мамут Л. С. Декларация прав человека и гражданина 1789 г.– вежа на пути к универсальной концепции прав человека / Л. С. Мамут // Права человека в истории человечества и в современном мире. – М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1989. – С. 29–34.
5. Немчинова Т. С. Глобальный переход к демократии и внешняя политика государства (на примере Российской Федерации): дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Т. С. Немчинова. – Санкт-Петербург, 2007. – 141 с.
6. Нисневич Ю. Аудит политической системы посткоммунистической России / Ю. Нисневич. – М., 2007. – 288 с.
7. Политология : [хрестоматия] / [сост. проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин]. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с.
8. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке / А. де Токвиль ; пер. с франц. / предисл. Гарольда Дж. Ласки]. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2000. – 560 с.
9. Уилсон Дж. Американское правительство / Дж. Уилсон ; пер. с англ.. – М. : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1995. – 512 с.
10. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М., АСТ: АСТ МОСКВА: Полиграфиздат, 2010. – 588 с.
11. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

Бариська Я. О., Попович Т. П. Генезис демократичної держави: основні етапи

У статті розглянуто основні етапи генезису демократичної держави. Особливу увагу присвячено аналізу особливостей ліберальної моделі демократії. Досліджено специфіку розвитку «хвиль» демократизації, а також чинники впливу на результативність демократичного процесу. Зроблено висновки щодо еволюційності поняття демократії, що безпосередньо залежить від функціонування та розвитку цивілізації загалом.

Ключові слова: генезис демократії, ліберальна демократія, хвилі демократизації.

Бариская Я. А., Попович Т. П. Генезис демократического государства: основные этапы

В статье рассмотрены основные этапы генезиса демократического государства. Особое внимание уделено анализу особенностей либеральной модели демо-

кратии. Исследована специфика развития «волн» демократизации, а также факторы влияния на результативность демократического процесса. Сделаны выводы об эволюционности понятия демократии, что напрямую зависит от функционирования и развития цивилизации в целом.

Ключевые слова: генезис демократии, либеральная демократия, волны демократизации.

Baryska Y., Popovych T. The genesis of democratic state: the milestones

The article focuses on the milestones of the democratic state genesis. Particular attention to the analysis of peculiarities in the liberal model of democracy is devoted. The specific in development of the democratization «waves», as well as factors influencing the effectiveness of the democratic process were examined. Conclusions regarding evolutionary of democracy definition, which depends on the functioning and development of civilization in general have been done.

Key words: genesis of democracy, liberal democracy, the waves of democratization.